

مصارف سنتی گیاه مرتعی کنگر (*Gundelia tournefortii* L.) در روستای

شمس‌آباد، شهرستان شهرکرد

*آرزو نجفی

چکیده

دانش سنتی و محلی، بومیان را نسل به نسل قادر به تامین نیازمندی‌های خود از منابع طبیعی کرده‌است بدون آن که اصل منابع را از بین ببرند. افراد بومی به خوبی از شرایط بوم‌شناختی منطقه‌شان آگاه‌اند و این مهم برای کمک به دانش رسمی متخصصان برای حفاظت و مدیریت مراتع، ضروری است. روستای شمس‌آباد در استان چهارمحال و بختیاری از تنوع بالای گیاهان مرتعی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین گیاهانی که به صورت سنتی مورد توجه اهالی این روستا قرار گرفته‌است، گیاه کنگر است که به صورت خودرو در منطقه رشد می‌کند. مردم محلی از این گیاه در مراحل اولیه رشد، برای مصارف خوراکی و در زمانی که به بار می‌نشیند، به صورت خشک شده برای علفه‌ی دام‌ها استفاده می‌کنند. در این مطالعه مروری، از پایگاه‌های اطلاعاتی *Civilica*، *Google Scholar*، *SID* و کلید واژه‌های دانش سنتی، گیاهان مرتعی، گیاه کنگر، اطلاعات افراد بومی به علاوه اطلاعات تجربی برخی افراد بومی و محلی استفاده شده‌است.

کلید واژه‌ها: افراد بومی، دانش سنتی، روستای شمس‌آباد، گیاه کنگر، مدیریت مراتع.

مقدمه

گسترده‌ترین بخش اکوسیستم‌های خشکی، مراتع هستند (کاوایان‌پور و همکاران، ۱۳۹۸). مراتع دارای بسیاری از خدمات مهم اکوسیستمی از جمله تولید مواد غذایی، فیبر، پاکسازی آب، فضای تفریحی و آزاد، عناصر معدنی، اماکن مذهبی، تنوع‌زیستی گیاهی و جانوری، زیستگاه حیات‌وحش و ترسیب کربن هستند (علی زاده و رستگار، ۱۳۹۹). با این که مراتع بیش از نیمی از وسعت کشور را در بر گرفته‌اند، دچار مشکلات متعددی هستند که امروزه یکی از بارزترین آن‌ها عدم وجود تصویری شفاف از کالاها و خدمات مراتع است (خاتونی و کلاهی، ۱۴۰۰).

بهره‌برداری از مراتع قدمتی طولانی دارد. وقتی صحبت از بهره‌برداری به میان می‌آید، اولین موضوعی که به ذهن می‌رسد، استفاده از علوفه مراتع برای پرورش دام است، در حالی که در مراتع علاوه بر گیاهانی که در تولید علوفه نقش دارند، گونه‌های با ارزش دیگری هم دیده می‌شوند که از جنبه‌های دارویی، صنعتی، زینتی، خوراکی و حفاظتی حائز اهمیت هستند. این محصولات اصطلاحاً "فرآورده‌های فرعی مرتع" نامگذاری می‌شوند. این محصولات نقش خاصی که در اقتصاد داخلی کشور از طریق افزایش درآمد روستائیان و بهره‌برداران عرفی و توسعه اشتغال‌زایی دارند. گیاهان دارویی در عرصه‌های منابع طبیعی به عنوان یکی از مهم‌ترین راهبردها در زمینه سلامت، تجارت و فناوری مطرح هستند. به‌طور خلاصه گیاه دارویی به گیاهی گفته می‌شود که تمام یا اجزایی از آن به صورت تازه، خشک شده یا فرآوری شده به منظور تشخیص، درمان، پیشگیری، کمک به اعمال فیزیولوژیک و حفظ بهداشت انسان یا حیوانات به کار می‌رود. اهمیت کارکردهایی از مراتع، مانند تولید علوفه مرتعی و برداشت گیاهان خوراکی، دارویی و صنعتی که به صورت مستقیم مورد بهره‌برداری و مصرف قرار می‌گیرند، به طور کلی برای بومیان منطقه ملموس‌تر هستند (علی‌زاده و رستگار، ۱۳۹۹). دانش سنتی افراد بومی که جزء قابل توجهی از سرمایه‌های دانشی جامعه انسانی محسوب می‌شود، حاصل سال‌ها تعامل گذشتگان با طبیعت و تجارب آنان در

زمینه زندگی و بهره‌گیری از طبیعت است که نسل به نسل و سینه به سینه منتقل گشته‌است (عمادی و عباسی، ۱۳۷۸).

تنوع اقلیم در کشور باعث شده‌است تا تنوع گونه‌ای بالایی از گیاهان دارویی، خوراکی و اسانس‌دار در طول سالیان متمادی شرایط زیستی خود را در تقابل با تنش‌های اکولوژیکی محیطی تطبیق داده و سازگاری زیادی داشته باشند. بنابراین عرصه‌های گسترده منابع طبیعی کشور با وجود تنوع گیاهان دارویی بومی، بستری مناسب را برای تولید و فرآوری گیاهان مذکور فراهم ساخته‌است (فرهنگ و همکاران، ۱۳۹۶).

چهارمحال و بختیاری یکی از استان‌های مرتفع کشور بوده و به همین دلیل جزو مناطق سردسیر و پربراش ایران محسوب می‌شود. این منطقه به دلیل تنوع آب و هوایی نواحی همجوار و تغییرات بسیار زیاد ارتفاع در قلمرو استان از شرایط اقلیمی متنوع و تنوع گونه‌ای گیاهی و جانوری بالایی برخوردار است (مظفریان، ۱۳۹۶). شمس‌آباد یکی از روستاهای زیبای استان چهارمحال و بختیاری است که در ۱۸ کیلومتری مرکز استان (شهرکرد) قرار دارد. این روستا در جوار کوه جهانبین واقع است و مانند دیگر قسمت‌های استان، دارای تنوع بالای گیاهان مرتعی است. از جمله گیاهان مرتعی که به صورت خودرو در این منطقه رشد می‌کند و مورد مصرف مردم قرار می‌گیرد می‌توان به شنگ، موچه، اشترخار، کنگر، پاکلاغ، سیرکوهی، تره کوهی، مرزه، آویشن، پونه، بن سرخ، لپو، کاردین و کلیر (اسامی به زبان محلی نوشته شده‌اند) را نام برد. مردم بومی این روستا بیشتر به دامداری و کشاورزی سنتی مشغول هستند و باتوجه به شناخت و دانشی که از گیاهان مرتعی منطقه دارند، از آن‌ها برای مصارف مختلف دارویی، خوراکی و علوفه‌ای استفاده می‌کنند. از جمله گیاهان مرتعی مهمی که مورد توجه مردم بومی روستا قرار دارد، گونه کنگر است که به صورت خودرو در مراتع روستا رشد می‌کند. این گونه گیاهی در ایران به عنوان کود، علوفه زمستانه و مصرف انسانی دارای ارزش است (صالحی اردلی و همکاران، ۱۳۹۶). این مطالعه مروری، به معرفی این گونه ارزشمند و مصارف مختلف آن در روستای شمس‌آباد پرداخته‌است. برای این

منظور از پایگاه‌های اطلاعاتی Google Scholar, Civilica, SID و کلید واژه‌های گیاه کنگر، گونه‌های مرتعی، دانش بومی افراد بومی و همینطور اطلاعات و تجربیات افراد بومی منطقه در خصوص برداشت و استفاده از این گونه گیاهی استفاده شده‌است.

معرفی گونه

گیاه کنگر یکی از فراوان‌ترین گیاهان در مناطق کوهستانی و استپی ایران است که به آسانی در طبیعت تکثیر می‌شود. تقریباً در کلیه مناطق کوهستانی ایران، به طور خودرو و به فراوانی می‌روید. گیاه کنگر صحرایی با نام علمی *Gundelia L. tournefortii* به جنس *Gundelia* و خانواده *Asteraceae* یا کاسنی تعلق دارد. در جدول ۱ به ویژگی‌های ظاهری این گونه اشاره شده‌است.

شکل ۱. تصویری از گیاه بالغ کنگر در مراتع روستا

جدول ۱. ویژگی‌های ظاهری گونه گیاهی کنگر

منبع	ویژگی	ردیف
مظفریان، ۱۳۹۶	گیاه علفی چندساله، ضخیم و سخت، در بالا دیهیمی و کم شاخه، بدون کرک یا با کرک عنکبوتی	۱
	برگ‌ها شکننده و سخت، چرمی با رگبرگ‌های زردرنگ، بدون دم‌برگ و در قاعده اغلب باخارهای کوتاه	۲
	کپه منفرد، برگ‌ها با لبه‌های خاردار، تخم مرغی-سرنیزه ای. فندقه صاف، واژ تخم مرغی	۳
فرهنگ و همکاران، ۱۳۹۶	ریشه‌های قطور و عمودی، ساقه‌های نیمه علفی و منشعب، ضخیم و ساده	۴
	گل‌ها مجتمع در گل آذین کاپیتول متراکم که در رأس تخم مرغی شکل و منتهی به خارهای محکم	۵
	میوه فندقه خشک ناشکوف، بذر سبک و کشیده دارای چتر مویی با قوه نامیه بادوام بالا	۶

پراکنش

کنگر، گیاهی بسیار مقاوم به سرما و خشکی است و تغییرات زیاد دما را تحمل می‌کند. به همین دلیل پراکنش آن در آسیا و آفریقا بسیار گسترده است (کریمی و همکاران، ۱۳۸۳). پراکنندگی جغرافیایی گیاه کنگر در استان چهارمحال و بختیاری در شهرکرد، شمس‌آباد به خراجی؛ دامنه‌های شرقی کوه جهانبین؛ شلمزار، آقاسبز؛ اطراف زوردگان؛ بین چنارمحمودی و باغ بهزاد است (مظفریان، ۱۳۹۶).

شکل ۲. گونه گیاهی کنگر در مراتع روستای شمس‌آباد

مصارف خوراکی و دارویی

کنگر، از گیاهان بومی مناطق آسیایی از جمله ایران است که گل، برگ، دانه و ریشه آن مصارف دارویی و خوراکی دارد. اکثر مطالعات وجود ترکیبات شیمیایی متنوعی نظیر ترپنوئیدها، فلانولها، فنولها، کومارینها، انواع مختلف اسیدهای چرب و عناصر معدنی متعدد و مقادیر متفاوتی از سایر ترکیبات را در این گیاه نشان داده‌اند. کنگر دارای هورمون‌های متعدد گیاهی بوده و ترشحات غدد را تقویت کرده و شهرت ویژه‌ای در تقویت غرایز جنسی دارد (فرهنگ و همکاران، ۱۳۹۶). بررسی ترکیبات متابولیت‌های ثانویه گونهٔ کنگر نشان داد که این گونه دارای اثرات دارویی از جمله ضد باکتری، آنتیاکسیدان، ضد التهاب، کاهنده پلاکت و چربی خون است. کنگر به عنوان گیاهی با خواص درمانی فراوان به ویژه در طب سنتی و معاصر در جهان شناخته شده است (خلاصی اهوازی و همکاران، ۱۳۹۵). این گیاه دارای ویتامین‌های A، B، C، D و E فراوان و املاح غذایی سودمندی مانند پتاسیم و کلسیم بوده؛ اشتهاآور و برای درمان برخی بیماری‌ها استفاده شده‌است (کریمی و همکاران، ۱۳۸۳).

قسمت خوراکی این گیاه، انتهای دم‌برگ‌های جوان آن است که در زیر خاک روییده و سفید می‌شوند. این گیاه، سبزی بازار پسندی است که در فصل بهار قبل از اینکه برگ‌های آن باز شود و به گل بنشیند، توسط مردم محلی جمع‌آوری شده و به مصارف شخصی می‌رسد یا به بازار فروش عرضه می‌شوند (کریمی و همکاران، ۱۳۸۳). برداشت گیاه کنگر بیشتر توسط مردان روستا انجام می‌شود. نحوه برداشت این گیاه در منطقه به این صورت است که با استفاده از ابزاری نظیر تیشه و یا بیل قسمتی از خاک پای گیاه را کنار زده و گیاه را از قسمت انتهای برگ‌ها یا همان ساقه (در زبان محلی قامه) به طوری که ریشه آن آسیب نبیند، جدا می‌کنند. سپس مانند هرسبزی دیگری، توسط زنان محلی منطقه پاک می‌شوند به این صورت که خارهای گیاه را جدا می‌کنند و پس از شست و شو آن‌ها را بخار پز کرده و برای مدت طولانی در فریزر نگهداری می‌کنند. از جمله مصارف خوراکی گیاه کنگر: خورش کنگر، کوکوی کنگر، کنگر سرخ

شده، استفاده در ترشی‌ها و ماست محلی را می‌توان نام برد؛ که مردم روستای شمس آباد از این گیاه همراه با دیگر گیاهان محلی مانند شنگ، پرموسیر، پاکلاغ، مندک و چوک در ترکیب با ماست محلی (در زبان محلی تیلیکه) استفاده می‌کنند و هرچه مدت زمان بیشتری در ماست بماند، بیشتر مورد پسند آن‌ها قرار می‌گیرد (شکل ۴).

مصارف علوفه‌ای

زمانی که گنجر به گل و بذر می‌نشیند دیگر قابل برداشت برای مصارف خوراکی انسان نیست. دامداران و مردم محلی آن را در اواخر فصل رویش جمع‌آوری کرده و در زمستان دام‌ها را با علوفه حاصل از آن تغذیه می‌کنند. این گیاه در فصل بهار (زمان رویش اولیه) که دارای خارهای شاداب و تیزی هست نیز مورد چرای دام، به خصوص بز قرار می‌گیرد. هنگامی که گیاه از حالت سبزرنگ به زردی متمایل می‌شود، مردم بومی اقدام به چیدن و جمع‌آوری آن می‌کنند. مدتی به صورت کپه‌ای روی زمین قرار داده و پس از خشک شدن آن را خورد کرده و به صورت علوفه در انبار ذخیره می‌کنند و در زمستان در جیره تغذیه گاو و گوسفند قرار می‌دهند (کریمی و همکاران، ۱۳۸۳).

شکل ۳. گیاه گنجر در مراحل اولیه رشد

شکل ۴. برداشت و مصرف خوراکی گیاه کنگر

نتیجه‌گیری

جهان هستی، سرشار از منابع بی‌شماری است که در خدمت انسان قرار دارند. از مهمترین روش‌های تعیین استعدادهای یک اکوسیستم و بهره‌وری بهینه از آن، شناخت و آگاهی از موجودیت منابع است (علی‌زاده و رستگار، ۱۳۹۹). گیاهان (دارویی، مصرفی و خوراکی) یکی از منابع بسیار ارزشمند در گستره وسیع منابع طبیعی ایران هستند. که در صورت بهره‌برداری صحیح می‌توانند نقش مهمی در اشتغال‌زایی جوامع محلی داشته باشند (علی‌زاده و رستگار، ۱۳۹۹). متأسفانه مراتع استان چهارمحال و بختیاری در سال‌های اخیر، به دلیل کشاورزی نامناسب، چرای بی‌رویه دام، تغییرات اقلیمی، پاکتراشی، شهرسازی و جاده‌سازی و همین‌طور برداشت غیراصولی و بی‌رویه از گیاهان مهم، روبه تخریب هستند به طوری که اغلب گونه‌های گیاهی خوشخوراک آن در معرض انقراض هستند (مظفریان، ۱۳۹۶). شناخت ارزش گیاهان مرتعی در مراحل مختلف رشد، یکی از مهمترین عواملی است که برای مدیریت صحیح مراتع لازم

است. کنگر از منابع تأمین علوفه در بسیاری از مراتع خشک و نیمه‌خشک است که از رویکرد علوفه‌ای- خوراکی دارای ارزش است (خلاصی اهوازی و همکاران، ۱۳۹۵). این گونه یکی از فراوان‌ترین گیاهان مناطق کوهستانی و استپی ایران است و خاک‌های عمیق و معدنی و از لحاظ مواد آلی نه چندان غنی را می‌پسندد (علی‌زاده و رستگار، ۱۳۹۹).

به دلیل اهمیت مصرف علوفه‌ای، خوراکی و دارویی، ضرورت بهره‌برداری بهینه، جلوگیری از خطر انقراض و کمی‌نمودن ارزش محصول کنگر جهت کاهش فشار چرای دام بر مرتع و تقویت معیشت بهره‌برداران، ارزشگذاری اقتصادی این گیاه اجتناب‌ناپذیر است. مطالعات متعددی بیانگر ارزش بالای اقتصادی محصولات فرعی گیاهان در مقایسه با ارزش علوفه‌ای آن‌ها بوده‌است. به‌طوری که نتایج نشان داد، کارکرد بهره‌برداری از کنگر و تولید علوفه ارزش اقتصادی سالیانه بالایی را دارد. این میزان ارزش اقتصادی نقش بسیار ارزشمندی در اقتصاد جوامع روستایی منطقه دارد. مطالعات متعدد نشان می‌دهد، مدیریت پایدار مراتع، علاوه بر شناخت رویشگاه گونه‌ها و پراکنش مکانی آن‌ها، شناسایی گیاهان مفید و بهره‌برداری چندمنظوره از مراتع را شامل شده که درکنار بازده اقتصادی برای مردم بومی، سلامت این اکوسیستم را نیز در بر خواهدداشت. روی آوردن به دانش بومی، برای کمک به دانش رسمی ضروری است؛ زیرا حضور خبرگان بومی در کنار متخصصان و بهره‌گیری متخصصان از آنان حائز اهمیت است. مثلاً، افراد بومی به خوبی از شرایط بوم‌شناختی منطقه شان آگاه‌اند. بنابراین، حضور آنان در جلوگیری از ترویج تکنولوژی‌های ناسازگار با شرایط منطقه موثر است (عمادی و عباسی، ۱۳۷۸). آموزش روش صحیح چیدن گیاهان مرتعی و همین‌طور زراعی کردن این گیاهان برای مصارف مختلف می‌تواند از مهمترین روش‌های حفظ مراتع و گیاهان بومی آن باشد و از انقراض محلی گیاهان با ارزش و در معرض خطر انقراض جلوگیری کند.

منابع

- فرهنگ، ح.، وهابی، م.، علافچیان، ع.، ترکش اصفهانی، م. (۱۳۹۶). اثر شرایط محیطی بر خصوصیات فیتوشیمیایی گیاه کنگر صحرايي (*Gundelia tournefortii*) در استان چهارمحال و بختیاری و جنوب استان اصفهان، ایران. نشریه علمی پژوهشی مرتع، سال یازدهم، شماره ۲، ۲۷۳-۲۵۸.
- کریمی، ع.، روغنی، ا.، ضمیری، م.، زاهدی فر، م. (۱۳۸۳). ارزش تغذیه‌ای کنگر (*Gundelia tournefortii*) و یونجه در تغذیه گوسفندان. علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، سال هشتم شماره ۱.
- خلاصی اهوازی، ل.، حشمتی، غ.، ذوفن، پ.، اکبرلو، م. (۱۳۹۵). بررسی تغییرات محتوای فنل، فلاونوئید کل و عملکرد آنتیاکسیدانی گیاه دارویی *Gundelia tournefortii* L. در مراحل مختلف رشد در چهار رویشگاه شمال شرق استان خوزستان. فصلنامه اکوفیتوشیمی گیاهان دارویی، سال چهارم، شماره ۱.
- خلاصی اهوازی، ل.، حشمتی، غ.، ذوفن، پ.، اکبرلو، م. (۱۳۹۵). تأثیر عامل رویشگاه بر ارزش علوفه‌ای گونه گیاهی *Gundelia tournefortii* L. طی مراحل مختلف فنولوژی، در شمال شرق استان خوزستان. نشریه حفاظت زیست بوم گیاهان، شماره ۸.
- علی زاده، م.، رستگار، ش. (۱۳۹۹). اثرات اقتصادی گیاه مهاجم کنگر (*Gundelia tournefortii* L.) بر معیشت پایدار جوامع محلی (مطالعه موردی: مراتع شهرستان دماوند در استان تهران). نشریه حفاظت زیست بوم گیاهان، شماره ۱۸.
- مظفریان، ولی الله. ۱۳۹۶. فلور چهارمحال و بختیاری. انتشارات مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان چهارمحال و بختیاری. ۱۲۲۴ صفحه.
- صالحی اردلی، ع.، وهابی، م.، ترکش اصفهانی، م.، پورمنافی، س.، قهساره اردستانی، ا.، فرهنگ، ح. (۱۳۹۶). بررسی عوامل محیطی تأثیرگذار بر پراکنش کنگر صحرايي (*Gundelia tournefortii* L.) در استان اصفهان. نشریه بوم‌شناسی کاربردی، شماره سوم.

- خاتونی، ن.، کلاهی، م. (۱۴۰۰). بررسی نقش و کارکرد مراتع در زمینه آب (مقاله مروری). نشریه آب و توسعه پایدار، شماره ۲، صفحه ۹۱-۱۰۴.
- عمادی، م.، عباسی، ا. (۱۳۷۸). حکمت دیرین در عصر نوین: کاربرد دانش بومی در توسعه پایدار: مبانی، مفاهیم و باورهای حاکم. انتشارات جهاد سازندگی، آموزش و ترویج، معاونت امور دام. ۲۳۴ صفحه.

